

LA NECRÒPOLIS DEL TOSSAL DE LES FORQUES (LA SENTIU DE SIÓ, LA NOGUERA)

Joan-Ramon González* Josep Medina* Maria Pilar Vázquez* Josep Ignasi Rodríguez**

Durante la pasada década de los años 1980, el Institut de Estudis Ilerdencs procedió a la excavación sistemática de la necrópolis rupestre del tossal de les Forques, formada por una cuarentena de tumbas, en 33 de las cuales se hallaron restos óseos de una comunidad de payeses mozárabes. Algunas se hallaron intactas, conservando la losa de cubierta y un peculiar murito perimetral.

Sepulturas rupestres, losa de cubierta, muro perimetral, payeses mozárabes.

During 80's, the Institut de Estudis Ilerdencs developed systematic excavation of the rock-cut burials on the tossal de les Forques site, comprised by forty tombs, finding in 33 of them skeletal remains from a community of Mozarabic peasants. Some of the tombs were found intact, still preserving the slab cover and a peculiar boundary wall.

Rock-cut Tombs, slab cover, boundary wall, Mozarabic peasants.

187

L'any 1981 s'endegava el camí cap a la professionalització de la pràctica arqueològica en les Terres de Lleida (González 1987, 224). Josep Giralt, com a director del Museu de Balaguer, fou el primer tècnic en nòmina en una institució pública, seguit pel primer dels firmants d'aquest treball a partir del mes de juny en la llavors Secció d'Arqueologia de l'Institut d'Estudis Ilerdencs (IEI) de la Diputació de Lleida. La bona sintonia personal entre els citats, a més de les ganes d'unir esforços entre ambdues institucions que afavorissin la recerca sobre el nostre ric patrimoni arqueològic, va animar-nos a endegar plegats els primers treballs al tossal de les Forques de la Sentiu de Sió, dins d'un projecte general d'intervenció al jaciment, elaborat conjuntament amb el Museu Comarcal de la Noguera, que consistiren en l'aixecament topogràfic durant l'any 1982. Precisament, la posada en marxa d'aquest projecte anava força bé per integrar-se en les dues línies de recerca arqueològica

triades per l'IEI a partir de la dècada dels vuitanta; una dedicada al món prehistòric: *De l'edat del bronze a l'època ibèrica: la dicotomia entre muntanya i pla*; l'altra dedicada al món medieval: *La coexistència de dos mons diferents: la cultura islàmica i cristiana*. El cas de les fortificacions de l'alta edat mitjana. Encara que al tossal de les Forques no hi hagués una fortificació medieval, sí que teníem dos àmbits clarament complementaris de la diacronia del jaciment i totalment relacionats amb les línies de treball triades (González 1994a, 111-113).

La primera campanya pròpiament d'excavació fou realitzada l'any 1984 en el poblat ibèric, encara que ja solament portada a terme per l'equip de l'IEI. Aquesta va ser seguida d'una segona, l'any 1985, que ja plantejà uns primers treballs en la necròpolis (González 1987, 232). Un cop comprovat l'interès del jaciment medieval es programà l'excavació sistemàtica de tot el cementiri. Finalment la campanya fou

* Servei d'Arqueologia. Fundació Pública Institut d'Estudis Ilerdencs de la Diputació de Lleida. Pça. Catedral s/n. 25002 Lleida. arqueolo@diputaciolleida.cat

** Servei d'Audiovisuals. Fundació Pública Institut d'Estudis Ilerdencs de la Diputació de Lleida. Pça. Catedral s/n. 25002 Lleida. audiovi@diputaciolleida.cat

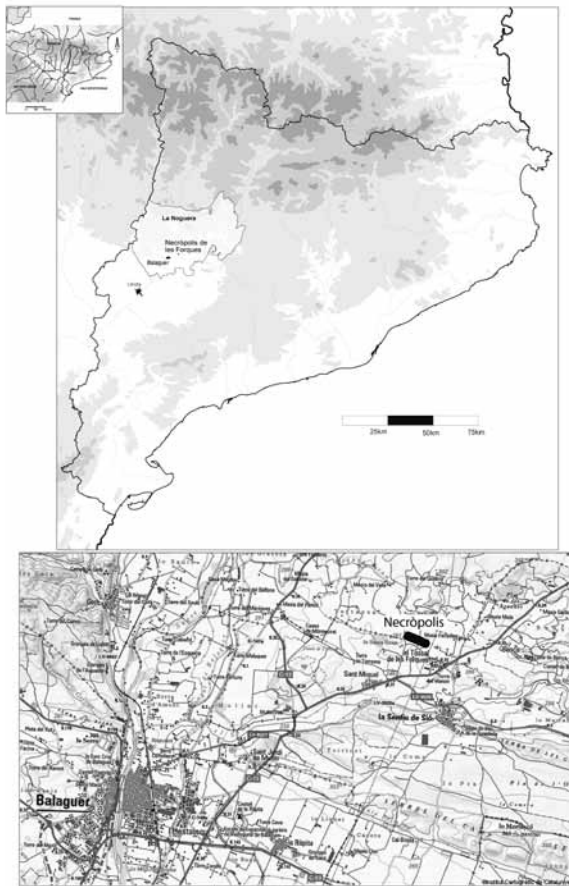

Figura 1. Situació de la necròpolis del tossal de les Forques.

Figura 2. La impressionant fortificació del cap de pont de Balaguer realitzada per l'exèrcit franquista l'any 1938 i l'aprofitament d'una tomba de la necròpolis com a pou de tirador (Fotografia: IEI).

188

realitzada l'any 1988, sota la direcció de Juli Markalain, pel llavors flamant Servei d'Arqueologia de l'IEI, substituït de l'antiga Secció¹.

SITUACIÓ

Coordenades de l'extrem nord-est: X: 323484, Y: 4631707 i Z: 263 m.

Coordenades de l'extrem sud-oest: X: 323373, Y: 4631785 i Z: 271 m.

El tossal de les Forques es troba a la part septentrional del municipi de la Senta de Sió situat en la comarca de la Noguera, a la banda dreta del riu Sió i forma part dels primers relleus del llarg conjunt orogràfic que caracteritza el pre-Pirineu (Fig. 1). L'elevació és ben visible des de la carretera C-26 que uneix Lleida amb la Seu d'Urgell i Andorra, poc després de

la cruïlla amb la carretera LV-3025 que porta cap a Agramunt, trobant-se a poc més d'un quilòmetre la població de la Senta de Sió.

El turonet va servir de base a un assentament d'època ibèrica, el qual, però, està molt modificat per una urbanització recent, que té el mateix nom de tossal de les Forques, la qual s'escampa per tota la banda oriental fins arribar gairebé al cim, on foren realitzades les dues campanyes d'excavació. Probablement allò que més crida l'atenció és la llarga granja de M. Borda denominada "El Tossal", la qual es troba al peu meridional i mostra en la façana una simpàtica reproducció d'una moneda ibèrica de la seca d'Iltirida que havia estat trobada a l'entorn.

Tot el jaciment fou afectat per les fortificacions bastides durant l'any 1938 (Fig. 2) com a conseqüència de l'establiment durant nou mesos del cap de pont de Balaguer per part de l'exèrcit franquista (González

1.- Cal dir que del 23 al 26 de setembre de 1986 tingué lloc la primera setmana cultural celebrada a la Senta de Sió, la qual va comptar amb la conferència "L'arqueologia, una manera d'entendre la història: El tossal de les Forques" que impartí Joan-Ramon González i que serví per a inaugurar una petita mostra sobre les troballes fetes al jaciment de les Forques, la qual es va poder visitar durant els dies de la festa major. Durant aquelles jornades podríem considerar, d'una manera formal, que per primera vegada es donava a conèixer a més de la importància del més conegut poblat ibèric, els valors de la necròpolis rupestre; un bon complement del més conegut poblat ibèric, que fou tanmateix el principal protagonista d'aquella activitat divulgativa.

Figura 3. El conjunt arqueològic del tossal de les Forques.

i Rodríguez 1993, 299 i 302)².

En la banda nordoccidental destaca un paleocanal de gres oligocènic de 150 m de llargada i de 10 m d'amplada màxima, que té una direcció nord-oest/sud-est. Està solcat per una vella carrerada que aprofita la superfície erma pel pas del ramat i que ara per la banda sud compta amb un camí que trenca el seu aïllament; precisament el nou accés obert des d'aquest camí al camp septentrional, i que va tallar el paleocanal per l'extrem nord-occidental, va ser la causa de la intervenció.

Per la banda nord hi ha una sèrie de pedres petites clavades al terra que formen clarament un límit que actualment pot ser identificat amb la boga o partió del terme de Camarasa i el de la Sentiu. No creiem que tingui cap relació amb la necròpolis tot i que seria suggerent pensar que fos el seu límit septentrional, el qual casualment fou emprat després com a partió dels termes municipals. En aquesta roca es van excavar la quarantena de tombes que formen el conjunt de la necròpolis medieval del tossal de les Forques.

De nord a sud per la banda més oriental hi ha una línia elèctrica d'alta tensió que destaca en el paisatge clarament rural de la zona (Fig. 3).

HISTORIOGRAFIA

El poblat ibèric del tossal de les Forques fou descobert per Joan Vidal i s'incorporà al ric conjunt de jaciments que va donar a conèixer el Pare Pubill. Tot i que les seves descobertes s'endeguen a partir de Mormur i la vall del Farfanya, s'anirà estenent la seva recerca per les terres septentrionals i orientals, localitzant així el tossal de les Forques que s'inclou amb ple dret en els quaranta-set jaciments descoberts per aquell escolapi pioner i el seu voluntariós equip del Centre Excursionista Balaguerí (Pubill 1931; 1932 i 1933; González 2003, 177-179).

L'any 1955 hi ha un interessant article publicat a la revista *Ciudad* que planteja el valor arqueològic del terme municipal, on a més de Pugís i l'església Rònega hi ha el conjunt del tossal de les Forques, en el qual

2.- Encara són visibles molts testimonis d'aquella escomesa bèl·lica; dalt del tossal l'excavació efectuada va permetre localitzar un refugi per als soldats que havien d'atendre la defensa d'aquell punt que comptà amb una bona xarxa de trinxeres que tenen les parets fetes de ciment, cosa que ha permès que romanguin en un notable estat de conservació (Rodríguez *et al.* 1993. Galitó *et al.* 2006, 152 i 156). Les fortificacions del tossal de les Forques són de l'exèrcit franquista i corresponen a l'extrem nord-oriental del cap de pont de Balaguer. concretament el sector nord ocupat per la 1ª Media Brigada formada pel Tabor de Tiradores de Ifni 283 (Mezquida 1972, 86 i 88, mapa 5). Tanmateix la seva orientació cap a ponent ha fet dubtar de quin era l'exèrcit que les defensava i fins i tot han estat considerades equivocadament com a republicanes. La zona no fou especialment pacífica ja que tingué importants combats durant el mes de maig, en un primer intent de l'exèrcit republicà per recuperar l'espai del cap de pont (Mezquida 1972, 95). Precisament durant els treballs d'excavació a part de bales i metralla aparagueren dos projectils d'artilleria que foren recollits per la Guàrdia Civil. Curiosament hi ha una de les tombes més occidentals de la necròpolis (Rodríguez, González i Markalain 1993, 312) que fou aprofitada per excavar un lloc avançat de tirador (Fig. 4), ja a tocar la Serra Gran que és on seria la tropa republicana (Huguet, Segura 2005, 227-232).

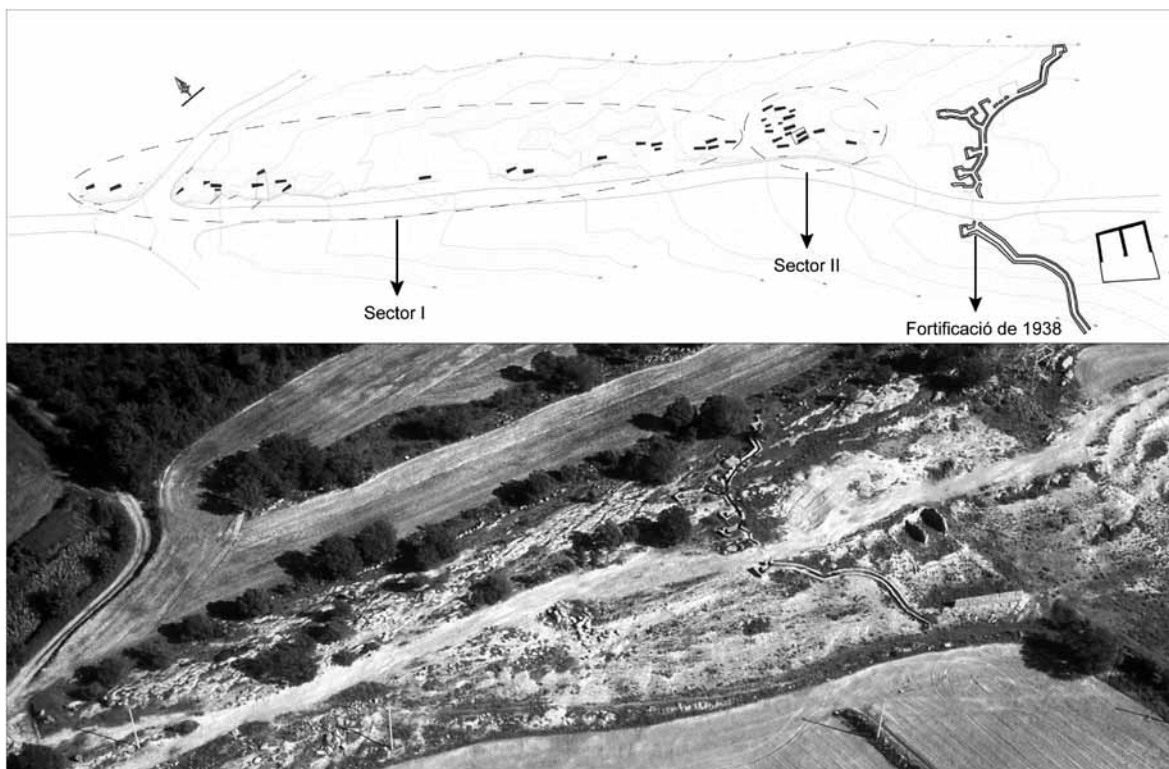

Figura 4. Vista aèria del paleocanal on s'ubica la necròpolis del tossal de les Forques amb la planimetria indicant els dos sectors (Fotografia: IEI).

190

a part del poblat ibèric i les restes de la guerra civil hi ha la primera referència concreta a la necròpolis que coneixem: “Otro dato digno de especial mención es que en la parte Norte del mismo montículo, siguiendo la veta de las grandes rocas hay numerosas fosas sepulcrales labradas en la piedra viva, pues todas tienen la típica forma, más anchas de un lado y más estrecha del otro” (Mola 1955). L'any següent fou redescobert el jaciment ibèric per Rodrigo Pita Mercé (Pita 1956a), el qual també recull l'existència d'un jaciment d'època romana (Pita 1956b). Poc després Lluís Díez-Coronel Montull identificà al sud del tossal de les Forques i a l'altra costat de la carretera, en la partida Cascalls (Díez-Coronel 1968, 345), “los restos de una villa romana con pervivencia en época visigótica” de la qual hi ha murs “construidos de sillarejo y seis sepulturas de forma rectangular con paredes y cubierta formadas por grandes losas, sin ajuar, del tipo corriente en el país en época tardorromana”; a més cita restes de la possible necròpolis d'incineració del poblat ibèric, notícia aquesta que no ha estat mai contrastada (Díez-Coronel 1968, 345-346). No ha estat aquest el cas del jaciment tardoromà, el qual sembla que es pot relacionar amb l'existència d'un temple visigòtic no solament per l'existència del topònim de Santa Quitèria, conservat a la zona, sinó per la troballa d'elements arquitectònics com un capitell amb una rústica decoració de

dues volutes i que es data entre els segles V i VII (Alós, Solanes i Brufal 2001, 265). Tot plegat confirma la vàlua d'aquest indret tant poc conegut i que podria anar en la línia indicada per Arturo Pérez: “Algunos de los propietarios de estas villae son pues cristianos y, en ellas, se construirán basílicas cuando no se han transformado en cenobios” (Pérez 2001, 232).

No fou, però, fins l'any 1982 que el tossal de les Forques torna a ser objecte ja d'una més sistemàtica atenció científica tal com hem dit al començament. La indicació del projecte de recerca entre la Secció d'Arqueologia de l'IEI i el Museu de la Noguera ja consta en treballs de caire històric sobre la nostra institució (González 1985, 105 i 1987, 228). En la primera referència explícita que es publica d'aquesta nova etapa ja es fa una clara al·lusió a tot el conjunt arqueològic de la zona, quan s'expliquen els treballs topogràfics realitzats que inclouen: “...además del tossal, donde está ubicado el poblado ibérico, toda la zona arqueológica cercana y relacionada con él. Así, se incluye por el sur la partida de santa Auitèria (sense cap dubte és un error d'escriptura ja que ha de dir Santa Quitèria) donde hay una necròpolis aparentement tardoromana que domina el rio Sió. También por el norte se ha incorporado la lengua rososa que corre en dirección nordeste-sudeste, limitada por una hilada de piedras clavadas verticalmente

y que fue aprovechada para excavar una docena de tumbas del tipo “bañera” orientadas según el eje rocoso” (González 1983).

Els treballs específics a la necròpolis començaren al comprovar que un camí obert per la banda occidental del paleocanal havia afectat a dues tombes, les quals mostraven restes òssies en les terres que les omplien. Davant el perill de pèrdua del sediment per l'erosió i també per una possible actuació clandestina procedirem amb caràcter d'urgència, i paral·lelament a la campanya programada en el poblat ibèric durant l'agost de l'any 1985, a excavar les sepultures més ponentines de la necròpolis. Com a complement als treballs d'urgència de les dues tombes afectades, comprovarem que es podien observar un total de vint sepultures, algunes totalment buides i d'altres amb un contingut de terra més o menys potent. Calgué esperar a l'any 1988, concretament als mesos de juliol i agost, per a l'excavació sistemàtica de la resta de la necròpolis que va proporcionar interessants resultats sobre aquell període històric.

La primera imatge dels treballs efectuats durant la primera campanya a la necròpolis va sortir publicada el 1987 (González 1987, 232). El mateix 1988 fou publicada una primera nota sobre la segona campanya (González *et al.* 1988, 321-322). Posteriorment es va fer una referència més àmplia al volum corresponent de l'obra Catalunya Romànica (González 1994b), la qual podem considerar fins a aquest mateix article, el més complert escrit publicat fins ara. Cal per tant esperar una no massa llunyana monografia que posi en evidència els detalls de la interessant necròpolis del tossal de les Foques de la Sentiu de Sió. Mentrestant, podem comprovar com en una obra moderna dedicada a recórrer des d'una visió excursionista el front del Segre se cita, quan parla del sector Serra Gran – tossal de les Forques, l'existència de la necròpolis i publica fins i tot una fotografia (Huguet i Segura, 2005, 228 i 231). En aquest sentit, tot i romandre globalment inèdita, ja apareixen dades de la necròpolis del tossal de les Forques en recents treballs de síntesi (González 2008, 497-499).

DESCRIPCIÓ

La necròpolis rupestre del tossal de les Forques està instal·lada sobre un paleocanal que mostra un desnivell de vuit metres entre l'extrem oriental, més alt, i l'occidental, més baix. Això fa que les sepultures a l'estar totes orientades canònicament a l'est, tinguin part del cap fins a 20 cm més baixa que la dels peus. La zona occidental del jaciment fou denominada sector I, que correspon a la primera part excavada i la que tenia més tombes a la vista, mentre que la banda més oriental, denominada sector II, fou

Figura 5. Dues imatges del sector I de la necròpolis del tossal de les Forques. Superior: el paleocanal cap a ponent. Inferior: el paleocanal cap a llevant; on s'està treballant correspon al sector II (Fotografia: IEI).

objecte de la darrera campanya. La separació per sectors correspon més a una qüestió metodològica relacionada amb l'espai treballat en cadascuna de les campanyes que a d'altres paràmetres. De totes maneres el sector II mostra diferències notables, tant en les dimensions del paleocanal, com en la concentració d'enterraments, respecte al més “clàssic” sector I (Fig. 4).

SECTOR I

El sector I mostrava en superfície el major nombre d'enterraments i corresponia a la zona on el paleocanal era més estret. Constitueix la part més occidental de la necròpolis i la intervenció fou realitzada l'any 1985. Podríem subdividir-lo en diferents zones (Fig. 5). A l'extrem oest hi ha dues tombes en un espai de deu metres de llargada, separades de la resta del sector per un camí que va cap al camp de conreu de la banda nord, el qual a l'obrir-se hauria pogut afectar algun enterrament avui totalment perdut. Un conjunt de vuit tombes ocupen la següent zona, la qual té vint metres de llargada i només quatre d'amplada; aquesta és la part amb més concentració de sepultures de tot el sector. Durant vint metres més, sempre en direcció sud-est, no es documenta cap altra

tomba, després n'hi ha una totalment isolada, si bé a tres metres cap a llevant trobem ja una parella de sepultures. Aquesta, resta separada per tres metres del darrer conjunt de vuit tombes, en les quals podríem arribar a veure també tres agrupacions. Aquests subgrups caldrà estudiar-los més a fons per interpretar, si és que es pot, aquestes subzones que suggereixen agrupacions de tipus familiar.

En total hi ha vint tombes en aquest sector, de les quals cal dir que totes són de forma trapezoidal a excepció de dues que entrarien més en la tipologia de banyera. Curiosament també n'hi ha dues de tipus mixt, és a dir, que tenen un costat arrodonit i l'altre recte. El panorama en general era el d'unes tombes buides i una capa de terra a l'interior d'algunes d'elles poc representativa, com aparentment ens trobem en moltes de les necròpolis d'aquest tipus. Tanmateix quan vam excavar la capa terrosa que emplenava el fons d'alguns enterraments ens vàrem trobar amb la sorpresa de localitzar uns pocs testimonis antropològics encara *in situ*; concretament, hi havia en algunes tombes restes sols de les extremitats inferiors. També hi havia alguna altra sepultura que ja tenia un contingut més complet, fins i tot amb les restes d'un primer ocupant amuntegades als peus del nou sebollit. De totes les existents en aquest sector solament vuit contenien restes òssies; en quatre n'hi havia una quantitat molt petita, mentre que a les restants va aparèixer l'esquelet molt més sencer (Fig. 6).

Aquests interessants resultats, molt superiors a l'expectativa plantejada prèviament, animaren a planificar una segona campanya de caràcter exhaustiu per la banda oriental de la necròpolis.

SECTOR II

El sector II correspon a la part més oriental de la necròpolis, la qual havia quedat sense excavar en la campanya de 1985. En el fons estaríem davant d'una d'aquelles subagrupacions que s'aprecien en el sector I. En superfície era on s'apreciaven menys tombes i semblava que seria una intervenció curta, tot i que bona part del sector tenia una capa de terra que cobria el paleocanal, el qual en aquesta banda tenia la major amplitud de tota la seva estructura. Finalment, l'any 1988 es va programar una segona campanya per tal d'enllestir tota la superfície on podia continuar la necròpolis. Però en contra d'allò que semblava en un principi, va resultar que per sota d'una capa de terra ens trobarem amb la sorpresa de localitzar una part de la necròpolis completament intacta (Fig. 7), amb sepultures encara cobertes i algunes emmarcades per murets que esdevenien unes senzilles estructures de planta rectangular que en ocasions cir-

cumscrivien més d'una tomba (Fig. 8). El sector II té una superfície de 20 x 10 m² i té la peculiaritat de ser la zona millor conservada de tot el jaciment.

Els treballs d'excavació localitzaren deu enterraments amb les restes òssies bastant complertes. Tanmateix, la principal novetat fou la localització de tres tombes que encara tenien la llosa monolítica, d'uns 10 cm de gruix, que cobria la fossa, segellada pels quatre costats per un muret que l'emmarcava, fet d'una filada de pedres planes (Fig. 9). Aquesta estructura actuava per una banda com a senyalització de l'enterrament, per un altra dificultava l'aixecament de la coberta i finalment permetia englobar en un mateix conjunt funerari a més d'un individu, cosa que fa pensar en agrupacions de caire familiar.

Una de les sepultures té l'element d'emmarcament tant gruixut que sembla més una tomba de lloses, si bé té un muret paral·lel per la banda sud (Fig. 10). Entre les sepultures també es localitzaren restes òssies que correspondrien a sebollits anteriors, els quals foren desallotjats del seu enterrament per tal d'ubicar el nou finat.

La majoria dels individus identificats tenen els braços sobre el cos. L'aixovar és pràcticament inexistent, tot i que cal pensar que els enterrarien vestits. Probablement la senzillesa de les robes sense cap afegitó metàl·lic seria la causa de no haver trobat cap tipus d'aixovar a excepció d'una tomba on s'hi va localitzar un senzill anell de bronze. Igualment, en la capa de terra que cobria el sector II de la necròpolis va trobar-se algun fragment de ceràmica grisa medieval. Aquest petit testimoni evidencia el poc coneixement que tenim encara sobre la seva procedència exacta, ja que ignorem on es trobaria l'hàbitat, tot i que cal pensar que no seria massa lluny. Aquests escassos fragments ceràmics tindrien més relació amb alguna pràctica ritual, la qual remotament podem imaginar avui per avui.

ANTROPOLOGIA

L'excavació d'una necròpolis medieval implica, com és lògic, tenir cura especial amb el material més important que es troba: les restes humanes, que constitueixen el gruix del que es va trobar al cementiri del tossal de les Forques. Els treballs foren força curosos i en bona mesura corresponen a la metodologia habitual d'aquella època. Els ossos, abans de treure'ls, van ser consolidats amb gasa i un polímer acrílic (conegut com a *paraloid*) i esperaren gairebé deu anys a poder ser estudiats pels especialistes. Tot i que en un principi comptàrem amb l'habitual col·laboració d'Alex Camí, finalment l'estudi fou fet per la Unitat d'Antropologia de la Universitat Autònoma de Barce-

Figura 6. Quatre tombes del sector I. Superior: abans d'excavar i després de fer-ho en les que eren buides. Inferior: una amb les restes del inhumat i l'altra amb dos individus en el seu interior (Fotografia: IEI).

Figura 7. Vista general del conjunt de sepultures del sector II de la necròpolis del tossal de les Forques (Fotografia: IEI).

194

lona, del qual són les dades que escrivim a continuació en aquest apartat (Safont i Malgosa 1999).

Les restes antropològiques recuperades corresponen a 33 individus, sis dels quals compartien sepultura. Concretament a la tomba FN-46 hi havia dos individus i a la FN-47 arribaven a ser cinc. En general, la conservació no ha estat massa bona per les pròpies característiques tafonòmiques del jaciment; en concret la preservació de les restes òssies és baixa (34,92%), és a dir, cada individu recuperat i estudiat ha conservat menys de la meitat dels seus ossos, amb un lleuger predomini de les restes femenines sobre les masculines. Tanmateix predominen els individus adults (79%) principalment de sexe masculí. D'altra banda el percentatge de mortalitat infantil, menor de sis anys, és molt inferior a l'habitual per a poblacions antigues (12%). L'estatura mitjana dels homes és de 170,97 cm i la de les dones de 158,36 cm, i curiosament, resulta molt superior a les trobades en altres poblacions medievals on són uns cinc centímetres més baixes per a cada sexe. Al tossal de les Forques els homes entren en la categoria d'alts i les dones estan en la de talla mitjana. També el dimorfisme sexual és lleugerament superior respecte a d'altres conjunts estudiats, ja que en el jaciment de la Sentiu de Sió la diferència entre l'home i la dona és de 12,61 cm. L'estudi antropològic conclou en aquest

aspecte que els valors de la gent enterrada a la necròpolis del tossal de les Forques són molt similars als de la població espanyola actual, amb valors mitjans de 171 cm i de 157 cm respectivament.

Els testimonis patològics existents en les restes antropològiques del tossal de les Forques són força escadussers, ja que a més de ser individus joves també resulta que les epífisis i vertebres no són els ossos que més s'han conservat i per tant no es poden documentar suficientment les característiques lesions articulars.

Tot i ser un nombre important els individus trobats a la necròpolis, la conservació de les seves restes, amb un índex de preservació baix, no permet obtenir les dades que potencialment es poden deduir de l'estudi d'un grup humà.

Per tant ens trobem davant d'un grup de talla alta i de constitució robusta, bastant similar a la població actual. La poca diversitat epigenètica ens permet deduir que ens trobem davant d'un grup molt homogeni, és a dir força tancat i amb una elevada endogàmia que tenia una dieta poc variada basada sobretot en cereals i amb complementos carnis. Aquestes característiques són les habituals en els grups pagesos, cosa que permet situar per tant al grup del tossal de les Forques en una població dedicada a la pràctica agrícola com a activitat essencial.

CRONOLOGIA

Les datacions radiocarbòniques han estat efectuades per Joan Salvador Mestres del Laboratori de Datació per Radiocarboni de la Universitat de Barcelona i han estat realitzades a partir de dues mostres de material osteològic humà, corresponents a dos enterraments diferents (Mestres 2003).

UBAR-757. 1340 + 40 BP, cal. AD 667. Calibrat a 1 sigma: cal AD 655-693 (48,0%), cal AD 700-714 (10,9%) i cal AD 750-762 (9,4 %). Calibrat a 2 sigma: cal AD 641-774 (95,4 %). Correspon a un individu adult, d'edat indeterminada i de sexe masculí (FN-47), sebollit a la sepultura número 6.

UBAR-758. 1175 + 40 BP, cal. AD 886. Calibrat a 1 sigma: cal AD 780-794 (8,0%), cal AD 799-894 (57,9%) i cal AD 930-935 (2,4 %). Calibrat a 2 sigma: cal AD 725-738 (1,8%) i cal AD 773-977 (93,6 %). Correspon a un individu de 35 a 45 anys i de sexe femení (FN-106) sebollit a la sepultura nord del conjunt sepulcral de dues tombes emmarcades.

Les dues datacions obtingudes permeten situar la cronologia de la tomba més antiga (FN-47) en un context visigòtic, mentre que la més moderna (FN-106) ens porta ja a un moment andalusí. És a dir, la vida de la necròpolis almenys aniria entre el segle VII i el segle IX, cosa que implica que estem davant d'una població cristiana d'origen romà sota el domini visigot però que esdevindria una comunitat mosàrab després de l'arribada dels àrabs.

CONCLUSIONS

La necròpolis rupestre del tossal de les Forques forma part d'aquell conjunt de sepultures excavades a la roca que es troben amb relativa abundància en la zona meridional de les terres de Lleida, les quals estan buidades en els gresos oligocènics que caracteritzen el paisatge de la zona nord-oriental de la vall de l'Ebre (González 2008, 496-501). En les proximitats trobem dues necròpolis de característiques semblants com són la del Pedregal (Bolòs 1994a), situada riu amunt i en el mateix terme municipal, prop del jaciment de l'església Rònega (González *et al.* 1988, 322-323), i la del Palau, ubicada a una distància semblant a l'anterior, però en direcció contrària, és a dir cap al nord-oest, i ja en el terme de Camarasa (González *et al.* 1988, 328; González *et al.* 1994). Cal dir que els topònims de les necròpolis citats tenen actualment una versió aparentment més fidel en les formes respectives de Pedregals i de Palous (Alós, Solanes i Brufal 2001, 159).

Les tombes documentades al tossal de les Forques estan totes excavades a la roca, però hi ha la possibi-

Figura 8. El conjunt de la parella del sector II abans i després de l'excavació. Cal destacar l'emmarcament de les dues sepultures (Fotografia: IEI).

litat que n'hi hagués hagut d'altres en fossa però que s'hagin perdut per l'erosió. De fet a la part del sector I o la més occidental de la necròpolis, les tombes es troben totes a la banda més meridional del paleocanal, gairebé en fila, la qual cosa planteja novament el dubte de l'aprofitament de la superfície disponible si era tal com és ara o potser ha estat força modificada al llarg dels segles. Per tant, podem pensar, tal com de vegades suggereixen altres necròpolis rupestres, que el cementiri tindria una major superfície, però les tombes excavades en els nivells més tous que envoltarien el paleocanal han desaparegut per l'erosió i en conseqüència no s'han conservat les tombes allí existents. Tanmateix la singular disposició dels enterraments al llarg de l'allargassada roca de gres sembla indicar una voluntat específica de fer-los sobre la roca i per tant aquesta podria ser l'element de referència respecte a la resta de sebollits. Això almenys és el que deduiríem de tenir solament el sector I, però la troballa i l'excavació del sector II, especialment tant ben conservat, corrobora encara més la hipòtesi que la gent de la necròpolis del tossal de les Forques volia fer les tombes dels seus difunts de forma intencionada en la dura roca, probablement amb el desig atàvic de perdurar.

Predominen les sepultures de forma trapezial, però

també n'hi ha algunes de tipus banyera, és a dir amb els extrems arrodonits. L'orientació és oest-est, amb petites desviacions probablement degudes a les variants estacionals del sol. Moltes eren completament buides, però algunes presentaven restes òssies encara *in situ*, pertanyents a les extremitats inferiors. De totes maneres la singularitat del jaciment rau en que a la zona més oriental hi havia un conjunt de sepultures que conservaven la llosa monolítica de coberta i l'emmarcament de l'enterrament mitjançant una estructura rectangular d'una filada de pedres posades en sec. Aquesta estructura en un parell d'ocasions engloba més d'una tomba, la qual cosa suggereix l'establiment d'una vinculació familiar entre els sebollits, cosa que sembla passar en la doble tomba separada per un muret en què a la dreta hi ha un home d'uns 40 anys i a l'esquerra una dona deu anys més jove, esdevenint una parella funerària que fàcilment sembla poder identificar-se amb un matrimoni del moment. A la necròpolis del tossal de les Forques hem pogut veure una peculiaritat inèdita fins ara, ja que "la pràctica habitual de destruir i violar les sepultures" (Ripoll 1999, 256) ha fet que la majoria ens arribin sense saber com es cobrien i sobretot com eren senyalitzades, si és que ho estaven. Encara que hi ha algun testimoni en les necròpolis d'Estagell, al Rosselló (Ripoll 1999, 256), o de Santa Margarida, a Martorell (Ripoll 1999, 256-257), la solució no coincideix amb la senyalització de les tombes intactes del cementiri excavat a Forques, ja que aquestes són enquadrades per un muret, que a la vegada segellava la llosa monolítica que cobria la inhumació. No deixa de ser suggerent la coincidència formal de senyalitzar aquestes sepultures altmedievales igual que les tombes d'incineració d'època prehistòrica. La curiosa estructura murària que emmarcava les tombes medievals del tossal de les Forques no deixa de resultar-nos especialment familiar a tot l'equip d'excavació. La nostra formació en el camp de la prehistòria ens permet associar aquells murets rectangulars amb la característica que identifica les necròpolis d'incineració de finals de l'edat del bronze que hi ha per la part inferior de les valls del Segre i del Cinca (Vázquez 2001). Resulta força evident que aquella singular senyalització donava a la tomba medieval una forta semblança amb els característics túmuls o pseudo-túmuls d'incineració, els quals si bé són majoritàriament circulars, no podem oblidar-ne l'existència d'alguns de rectangulars, més moderns que els anteriors, com passa al jaciment serosenc de Roques de Sant Formatge on primer fou identificada aquesta tipologia funerària de la depressió nord-oriental de la vall de l'Ebre (Pita i Díez-Coronel 1968). Segurament és una coincidència però no deixa de ser suggerent, tot i el llarg hiatus cronològic existent, com un recurs recurrent que empraren els page-

sos d'aquestes terres almenys en dos moments de la seva història separats per prop de mil cinc-cents anys, i per un ritual ben diferenciat respecte el cos del difunt.

L'any 1999 foren excavats sis enterraments de la necròpolis de Palous, tots ells perfectament orientats cap a l'est i les restes en decúbit supí. Eren, a diferència del tossal de les Forques, tombes de lloses excavades en els sediments argilosos terciaris i que eren cobertes per un nombre d'entre una fins a set lloses. Tanmateix, l'interès està determinat per la troballa en la tomba número 4 d'un aixovar singular, ja que a més d'un ferro d'adober emprat per a descarnar pells, element excepcional en un context funerari (Solanes i Alós, 2003), també ha proporcionat una sívella de bronze clarament de tipologia visigòtica que es data entre els segles VII i VIII (Alós, Solanes i Brufal 2001, 266). Posteriorment hi ha hagut en el mateix indret una intervenció puntual per part de l'empresa Àtics, que excavà una nova tomba de característiques semblants i documentà interessants estructures d'hàbitat que es poden relacionar, cosa fins ara força excepcional (Griñó 2006). Per tant aquesta necròpolis, que també té alguna tomba cavada a la roca i molt propera a la del tossal de les Forques, sembla una mica més antiga que l'aquí estudiada. De totes maneres són grups humans veïns i de vida semblant, encara que als Palous podríem veure que hi hauria un personatge relacionat amb la menestralia com a adobador de pells. Les estructures que hi ha a prop poden relacionar-se amb aquesta activitat econòmica? Caldrà esperar a futures excavacions per saber-ne més de la gent que visqué als Palous, però de moment destacariem la diferència tipològica entre les tombes dels cementiris de les dues comunitats; sepultures predominantment de lloses als Palous, mentre que al tossal de les Forques són excavades a la roca, igual que a la de Pedregals, de la qual, però, tenim menys informació.

Està plenament acceptada la coexistència de les tombes excavades a la roca amb l'època andalusina però es consideren que han de ser anteriors a la conquesta de la zona al segle XI (Bolòs 1994b, 96). En general els sarcòfags monolítics tindrien la cronologia més antiga, com serien els de Morull (Díez-Coronel i González, 1996), per citar els més propers. Després hi situariem les tombes de lloses, tot i que probablement són perfectament contemporànies i la tria d'un o altre tipus està més relacionada amb la categoria social del difunt, com poden demostrar els treballs efectuats als Palous. Aquesta associació de la tipologia de les tombes amb l'estatus del difunt està també acceptada per les tombes de lloses i les fetes a la roca, encara que també es té en compte el simple fet del nivell geològic triat per fer l'enterrament (Bolòs 1998, 54), com ha demostrat l'excavació del

Figura 9. Una de les tombes intactes, amb la llosa monolítica de coberta sota el muret de senyalització i un cop oberta i excavada (Fotografia: IEI).

Figura 10. Superior: tomba amb un emmarcament tant peculiar que sembla gairebé una tomba de lloses. Inferior: tomba que conserva el muret a la banda sud i a fora restes d'un difunt extret de la sepultura (Fotografia: IEI).

cementiri parroquial de l'església medieval de Sant Martí de Lleida (Gallart *et al.* 1991, 122).

La necròpolis del tossal de les Forques correspondria a l'habitual panorama de l'arqueologia funerària en l'àmbit rural, on "la premissa de la qual cal partir és el pràctic desconeixement que es té de la relació entre l'hàbitat i les seves necròpolis" (Ripoll 1999, 253). Un dels casos que trenca aquesta manca de relació entre el món dels vius i el dels morts és el relativament proper jaciment del Bovalar (Ripoll 1999, 254), on no solament tenim la basílica i el cementiri, sinó també el poblat a la banda sud. Una placeta separa els dos espais clarament diferenciats: el de culte, pels vius i els morts, i el d'hàbitat i treball (Palol 1999a). En el territori tenim també altres indrets com la vil·la Fortunatus de Fraga (Ripoll 1999, 256) o els Morulls de Gerb (Díez-Coronel i González 1996) en els quals els enterraments són clarament relacionats amb un temple, del que manca conèixer, per ara, el poblat. El temple que hi hauria a Santa Quitèria, sembla ser el lloc de culte que caldria relacionar amb la necròpolis del tossal de les Forques, situada a menys

d'un quilòmetre al nord. Els altres possibles temples més propers³ són el de Morulls, el qual a l'estar situat a la dreta del Segre no sembla lògic relacionar-lo amb la gent que vivia a Forques, i el del Reguer, el qual és força imprecís i bastant més llunyà. No cal dir que la propera església Ronèga correspon ja clarament a una arquitectura romànica i que per tant cal posar en relació amb una comunitat de repobladors que formarien la nova població de Bensa després de la conquesta de la zona per part dels cristians feudals (Alós *et al.* 1994, 433).

En el camp l'arribada dels visigots no influí especialment en la població que majoritàriament fou sempre "hispanoromana". A més, la pagesia es mantingué cristiana fins al califat (García 1999, 372), a partir de llavors la força de l'estat islàmic va fer desaparèixer la majoria de les poblacions mossàrabs. El tema de l'existència d'aquestes comunitats cristianes durant l'època andalusina continua estant poc estudiat. Tot i això sembla evident que a finals del segle X hi havia un bisbat presidit pel prelat Jacob o Jaume, que aglutinava "una nombrosa comunitat mossàrab

3.- Tal com apareix en el "mapa de les esglésies paleocristianes i d'època visigòtica localitzades a Catalunya" el qual ha estat confeccionat a partir de la informació de Gisela Ripoll i de Pere de Palol (Palol 1999b, 166).

repartida per la ciutat i el territori de Lleida" (Benet 1994, 29) entre la qual hi hauria la gent que vivia a l'entorn del tossal de les Forques, ja que no oblidem que el bisbat d'Urgell llavors era a l'altre costat de la frontera. El cas de la necròpolis de Santa Coloma a la vall d'Àger corrobora la presència d'una comunitat mossàrab molt més al nord (Benet 1994, 31; Fité 1994, 140).

La necròpolis del tossal de les Forques correspon per ritual, tipologia i cronologia a les primeres centúries del cristianisme a casa nostra. El ritual cristià de sebollir els difunts en posició de decúbit supí i ben orientats a l'est, és a dir el cap a ponent i els peus a llevant, es generalitza a partir del segle IV (Ripoll 1999, 256). Totes les tombes del cementiri aquí estudiat tenen aquesta orientació, amb petites desviacions que poden correspondre més a l'estació en la qual es va produir l'enterrament. Crida especialment l'atenció aquesta unitat d'orientació, contrastada amb altres necròpolis on també es troben sepultures en orientació totalment perpendicular a l'eix oest-est, com la del Saladar, prop del Cogul (González 1997) i una de les primeres en ser documentada. Aquest fet ha permès especular sobre la possible existència de població ja de fe islàmica, que s'enterra de costat. Finalment sembla que no es pot confirmar aquesta hipòtesi ja que a Tortosa s'ha localitzat una necròpolis andalusina amb els individus orientats est-oest (Bolòs 1998, 55). Cal, com sempre, desenvolupar nous estudis que permetin conèixer millor aquests testimonis cementirials i la relació que guarden amb les seves societats, especialment amb les seves creences religioses.

La possibilitat de comptar amb dues datacions radiocarbòniques permet una ubicació molt més clara en l'ampli arc cronològic en el qual es solen situar aquestes tombes excavades a la roca. En general sempre hi ha hagut el dubte de si ens trobàvem davant de cementiris pertanyents a comunitats cristianes d'època feudal o visigòtica, ja que la llarga etapa andalusina que visqueren aquestes terres representa una interrupció en el procés evolutiu tardoromà. Les datacions obtingudes ens situen clarament a les acaballes del món visigòtic i sobretot en la permanència de les pràctiques cristianes en els primers segles de progressiva islamització.

L'interès singular de la necròpolis rupestre del tossal de les Forques rau en el fet d'haver-se trobat tombes intactes, cosa que ens permet atansar-nos més al ritual funerari, sobretot amb la peculiaritat de ser cobertes amb una única llosa i de trobar-se emmarcades en rectangles de pedres. Les característiques de deposició del cadàver i l'orientació de les tombes permeten mantenir l'afiliació a la religió cristiana de la comunitat de Forques, i en conseqüència l'existència

d'una comunitat mossàrab que ocuparia aquest indret fins el segle X.

BIBLIOGRAFIA

- ALÓS, C., CARREÑO, C., GIRALT, J., RAMOS, M.LI., GONZÁLEZ, J.R., MARKALAIN, J. i RUBIO, D. 1994, Castell i vilatge de Bensa. Santa Maria de Bensa, in A. Pladevall (dir.), *Catalunya Romànica*, vol. XVII: *La Noguera*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 432-433.
- ALÓS, C.; SOLANES, E. i BRUFAL, J. 2001, Catalogació, in J. Giralt i T. Carreras (coords.), *La Noguera antiga. Des dels primers pobladors fins als visigots*. Museu d'Arqueologia de Catalunya, Museu de la Noguera i Ajuntament de Balaguer, Girona.
- BENET, A. 1994, Els mossàrabs a Catalunya. El cas de la vall d'Àger, in A. Pladevall (dir.), *Catalunya Romànica*, vol. XVII: *La Noguera*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 28-31.
- BOLÒS, J. 1994a, Necròpoli del Pedregal, in A. Pladevall (dir.), *Catalunya Romànica*, vol. XVII: *La Noguera*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 434.
- BOLÒS, J. 1994b, L'arquitectura civil i militar i l'arqueologia, in A. Pladevall (dir.), *Catalunya Romànica*, vol. XVII: *La Noguera*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 93-96.
- BOLÒS, J. 1998, L'arquitectura civil i militar i l'arqueologia, in A. Pladevall (dir.), *Catalunya Romànica*, vol. XXVII: *Visió de Síntesi. Restauracions i noves troballes. Bibliografia. Índexs generals*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 19-62.
- DÍEZ-CORONEL, LI. 1968, Notas de aqueologia de Catalunya y Baleares. La Sentiu de Sió, *Ampurias* XXX, Barcelona, 345-346.
- DÍEZ-CORONEL, LI. i GONZÁLEZ, J.R. 1996, El jaciment tardoromà dels Morulls (Gerb, Os de Balaguer), *Miscel·lània Homenatge a mossèn Jesús Tarragona*, Ajuntament de Lleida, Lleida, 45-66.
- FITÉ, F. 1994, Santa Coloma d'Àger, in A. Pladevall (dir.), *Catalunya Romànica*, vol. XVII: *La Noguera*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 139-140.
- GALITÓ, P., GIMENO, M., PITA, R. i TARRAGONA, J. 2006, *Les batalles del Segre i la Noguera Pallaresa. L'atac final contra Catalunya (abril-desembre del 1938)*, Pagès editors, Lleida.
- GALLART, J., GIRALT, J., MIRÓ, J.M. i VIVES, E. 1991, *L'excavació de l'església de Sant Martí de Lleida*, Monografies d'Arqueologia Urbana 3, UdL, Lleida.
- GARCÍA, J. 1999, L'aristocràcia hispanovisigòtica: entre orient i occident, in P. de Palol i A. Pladevall

(eds.), *Del romà al romànic. Història, Art i Cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 370-372.

GONZÁLEZ, J.R. 1983, El Tossal de les Forques (L'Assentiu, La Noguera), *Arqueologia 82. Memoria de las actuaciones programadas en el año 1982*, Ministerio de Cultura, Madrid, 171.

GONZÁLEZ, J.R. 1985, Lérida. Instituto de Estudios Ilerdenses, in A. Beltrán (coord.), *Prehistoria y Arqueología en los estudios locales*, Institución Fernando el Católico, Zaragoza, 103-126.

GONZÁLEZ, J.R. 1987, La secció de arqueologia del I.E.I.: cuarenta y dos años de arqueologia leridana, *Caesaraugusta* 64, Zaragoza, 221-232.

GONZÁLEZ, J.R. 1994a, La investigació i la divulgació com a línies bàsiques de treball del Servei d'Arqueologia de l'IEI (Balanç dels deu primers anys de professionalitat: 1981-1991), *Actes. I Congrés de Centres d'Estudis de Parla Catalan (Lleida, 19 i 20 d'abril de 1991)*, Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida, 109-127.

GONZÁLEZ, J.R. 1994b, Necròpoli del Tossal de les Forques, in A. Pladevall (dir.), *Catalunya Romànica*, vol. XVII: *La Noguera*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 433-434.

GONZÁLEZ, J.R. 1997, Necròpoli del Saladar, in A. Pladevall (dir.), *Catalunya Romànica*, XXIV. *El Segrià. Les Garrigues. El Pla d'Urgell. La Segarra. L'Urgell*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 263-264.

GONZÁLEZ, J.R. 2003, L'arqueologia lleidatana no professional entre 1931 i 1975, *L'arqueologia a Catalunya durant la República i el Franquisme (1931-1975)*, *Actes de les Jornades d'Historiografia (Mataró els dies 24 i 25 d'octubre de 2002)*, *Homenatge a Marià Ribas i Bertran (1902-1996) en el centenari del seu naixement*, Patronat Municipal de Cultura-Museu de Mataró, Mataró, 175-204.

GONZÁLEZ, J.R. 2008, Cloure els ulls o el pas de la mort a la vida, in R. Sol, C. Torres i X. Company (dirs.), *Arrels Cristianes. Presència i significació del cristianisme en la història i la societat de Lleida*, in J.R. González (coord.), *Volum I. Temps de Forja. Els inicis i l'alta edat mitjana. Segles V-XII*, Lleida, 483-516.

GONZÁLEZ, J.R., MARKALAIN, J. i RUBIO, D. 1988, Apropament a l'hàbitat medieval en la ribera baixa del Sió, *Palestra Universitària*, 3, Cervera, 311-331.

GONZÁLEZ, J.R. i RODRÍGUEZ, J.I. 1993, Una aportació a l'Arqueologia Contemporània de Catalunya: L'arqueologia de la Guerra Civil a la Vall del Segre, *I Jornades d'Arqueologia Industrial de Catalunya. L'Hospitalet de Llobregat 1988*, L'Hospitalet de Llobregat, 294-307.

GONZÁLEZ, J.R., MARKALAIN, J. i RUBIO, D. 1994, Necròpoli del Palau in A. Pladevall (dir.), *Catalunya Romànica*, vol. XVII: *La Noguera*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 321.

GRIÑÓ, D. 2006, *Memòria de la intervenció arqueològica d'urgència realitzada a la necròpolis de Palous (Camarasa, Lleida)*, Centre d'Informació i documentació del Patrimoni Cultural, Barcelona. [Treball inèdit]. www20.gencat.cat [Accés: 08/04/2011].

HUGUET, M.LI. i SEGURA, J.R. 2005, *Itineraris pel front del Segre. Guia excursionista per conèixer els escenaris de la Guerra Civil a la Plana de Lleida*, Pagès editors, Lleida.

MESTRES, J.S. 2003, *Datació per radiocarboni de material ossi procedent de la Necròpolis del Tossal de les Forques (La Sentiu de Sió, La Noguera)*, Universitat de Barcelona, Barcelona. [Treball inèdit].

MEZQUIDA, J.M. 1972, *La Batalla del Segre. Repercusiones del Ebro en el Oeste de Cataluña*, Diputació Provincial de Tarragona, Tarragona.

MOLA, F. 1955, ¿Posible Estación prehistórica en Asentiu?, *Ciudad. Cuadernos de divulgación cultural leridana*, Vol. VII, quadern XII, Lleida.

PALOL, P. de 1999a, Basílica, baptisteri i necròpoli del Bovalar, in P. de Palol i A. Pladevall (eds.), *Del romà al romànic. Història, Art i Cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 188-192.

PALOL, P. de 1999b, Els edificis religiosos, in P. de Palol i A. Pladevall (eds.), *Del romà al romànic. Història, Art i Cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 163-172.

PÉREZ, A. 2001, El Baix Imperi, in J. Giralt i T. Carreras (coords.) *La Noguera antiga. Des dels primers pobladors fins als visigots*. Museu d'Arqueologia de Catalunya. Museu de la Noguera i Ajuntament de Balaguer. Girona, 230-233.

PITA, R. 1956a, Asentiu (Lérida). Tossal de les Forques, *Noticiario Arqueológico Hispánico. III y IV. Cuadernos 1-3. 1954-1955*, Madrid, 284.

PITA, R. 1956b, Asentiu (Lérida). Tossal de les Forques, *Noticiario Arqueológico Hispánico. III y IV. Cuadernos 1-3. 1954-1955*, Madrid, 301.

PITA, R. i Díez-CORONEL, LI. 1968, *La necròpolis de "Roques de Sant Formatge" en Serós (Lérida)*, Excavaciones Arqueológicas en España 59, Madrid.

PUBILL, S. 1931, Les noves estacions prehistòriques, *Butlletí del Centre Excursionista Balaguerí* 3, Juliol-Desembre, Any II, Balaguer, 13-15.

PUBILL, S. 1932, De Prehistòria. Una xarxa de nius humans, *Butlletí del Centre Excursionista Balaguerí* 4,

Gener-Juny, Any III, Balaguer, 14-19.

PUBILL, S. 1933, De Prehistòria. Les noves estacions, *Butlletí del Centre Excursionista Balaguerí* 5, Desembre, Any IV, Balaguer, 19-22.

RIPOLL, G. 1999, El món funerari, in P. de Palol i A. Pladevall (eds.), *Del romà al romànic. Història, Art i Cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 249-260.

RODRÍGUEZ, J.I., GONZÁLEZ, J.R. i MARKALAIN, J. 1993, Un cas pràctic d'Arqueologia de la Guerra Civil: el Tossal de les Forques (La Sentiu de Sió, la Noguera, Lleida), *I Jornades d'Arqueologia Industrial de Catalunya (L'Hospitalet de Llobregat 1988)*,

L'Hospitalet de Llobregat, 308-314.

SAFONT, S. i MALGOSA, A. 1999, *Informe antropològic de les restes humanes trobades al Tossal de les Forques (La Sentiu de Sió, Lleida)*, Barcelona. [Treball inèdit].

SOLANES, E. i ALÓS, C. 2003, Interpretació de l'aixovar de la necròpolis hispanovisigoda de Palous (Camarasa, la Noguera): apunts sobre l'adobat de pells a l'antiguitat tardana, *Revista d'Arqueologia de Ponent* 13, Lleida, 345-350.

VÀZQUEZ, M.P. 2001, Les necròpolis dels camps d'urnes del bronze, ferro i època ibèrica del Baix Segre. Aspectes cronològics i rituals, *Revista d'Arqueologia de Ponent* 10, Lleida, 65-101.

Arqueologia funerària al nord-est peninsular (segles VI-XII)

Edició a cura de

Núria Molist **Gisela Ripoll**

MONOGRAFIES D'OLÈRDOLA **3.1**

Museu d'Arqueologia de Catalunya **Olèrdola**

SUMARI

VOLUM 3.1

L'arqueologia funerària al nord-est peninsular entre els segles VI i XII	
Presentació	13
Núria Molist i Gisela Ripoll	
Arqueologia funerària a Catalunya de l'antiguitat tardana al món medieval	17
Gisela Ripoll i Núria Molist	
Alberto del Castillo y la cronología de las tumbas llamadas "olerdolanas"	33
José I. Padilla i Karen Álvaro	
La organización del espacio funerario entre la Antigüedad Tardía y el mundo medieval: de la necrópolis a los cementerios medievales hispanos	41
José I. Padilla i Karen Álvaro	
L'estudi de les necròpolis medievals catalanes, entre l'arqueologia i la història	71
Jordi Bolòs	
La pervivència de les sepultures antropomorfes a les necròpolis jueves medievals catalanes (segles IX-XV)	87
Jordi Casanovas i Miró i Xavier Maese Fidalgo	
Cap al coneixement de les poblacions del passat. Arqueologia funerària, antropologia i paleopatologia	101
Bibiana Agustí Farjas, Dolors Codina Reina, Antònia Díaz Carvajal i Joan Anton Ginestà Armengol	
Contribució de la datació per radiocarboni a l'establiment de la cronologia de les manifestacions funeràries de l'antiguitat tardana i l'alta edat mitjana	109
Joan S. Mestres i Torres	
Necròpolis de l'antiguitat tardana i alta edat mitjana a les comarques del Camp de Tarragona, Conca de Barberà i Priorat	125
Joan Menchon Bes	
Enterraments dispersos a la llerda tardoantiga	155
Marta Morán Álvarez, Isabel Gil Gabernet, Xavier Payà Mercé i Ana Lorient Pérez	
Necròpolis tardanes a la ciutat romana de Iesso. Un problema per resoldre	161
Joaquim Pera Isern i Josep Guitart Duran	

Intervenció preventiva a la necròpolis tardoromana de Morulls (Gerb, Os de Balaguer, Lleida)	175
Anna Camats Malet	
La necròpolis del tossal de les Forques (la Sentiu de Sió, la Noguera)	187
Joan-Ramon González, Josep Medina, Maria Pilar Vázquez i Josep Ignasi Rodríguez	
La necròpolis de Sant Martí de les Tombetes (Sant Esteve de la Sarga, Pallars Jussà)	201
Núria Nolasco Azuaga	
El cementiri del Roc d'Enclar (Andorra) (segles VI-IX dC). Una proposta de canvi d'escala perceptiva	211
Josep Maria Bosch Casadevall	
Les necròpolis andorranes de l'hort de l'Església (la Massana), del camp del Perot i del camp Vermell (Sant Julià de Lòria)	221
Abel Fortó García, Xavier Maese Fidalgo i Àlex Vidal Sánchez	
Algunes necròpolis altmedievals del Berguedà i el Bages, segles VII-X	237
Albert López Mullor	

VOLUM 3.2

La necròpolis medieval de l'Esquerda (segles VIII-XIV dC). Cronologia i noves perspectives de recerca	275
Imma Ollich i Castanyer	
La necròpolis associada a l'església de Santa Maria la Rodona de Vic (Osona)	287
Carme Subiranas Fàbregas	
Necròpolis, hàbitats i llocs de culte a les comarques de Girona (segles V-XII dC)	301
Joan Llinàs Pol, Bibiana Agustí Farjas, Josep Frigola Triola i Carme Montalbán Martínez	
Pla de l'Horta i les Goges: dues necròpolis d'època visigoda a l'entorn de Gerunda	317
Bibiana Agustí Farjas i Joan Llinàs Pol	
Les necròpolis tardoantigues i altmedievals d'Empúries (l'Escala, Alt Empordà)	331
Joaquim Tremoleda Trilla, Pere Castanyer Masoliver i Marta Santos Retolaza	
La necròpolis de Sant Esteve de Canapost (Forallac, Baix Empordà)	359
Josep Frigola Triola i Daniel Punseti Puig	
El món funerari dels territoris de <i>Barcino</i> i <i>Egara</i> entre l'antiguitat tardana i l'època altmedieval (segles V al XII): caracterització de les necròpolis i cronotipologia de les sepultures	375
Jordi Roig Buxó i Joan Manuel Coll Riera	
Necròpolis del conjunt episcopal d'Ègara	403
M. Gemma Garcia i Llinares, Antonio Moro García i Francesc Tuset Bertran	
La necròpolis de Sant Quirze i Santa Julita (Sant Quirze del Vallès), entre l'antiguitat tardana i l'alta edat mitjana	421
Mònica López-Prat i Elena Garcia-Guixé	

El suburbi funerari de <i>Barcino</i> a l'antiguitat tardana	431
Aaron López Batlle	
La necròpolis de Santa Margarida de Martorell	457
Montserrat Farreny Agràs, Alfred Mauri Martí i Rosario Navarro Sáez	
El cementiri medieval de Sant Miquel d'Olièrdola (Olièrdola, Alt Penedès)	469
Núria Molist i Capella i Josep M. Bosch i Casadevall	